

10.33537/sobild.2019.10.1.8

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 29-11-2018
Kabul edildiği tarih: 13-01-2019
Yayınlanma tarihi: 30.01.2019

Article Info

Date submitted: 29-11-2018
Date accepted: 13-01-2019
Date published: 30.01.2019

Anahtar sözcükler

Referans Çerçevesi; Zamansal Dil;
Uzamsal Dil; Mutlak (Dışsal)
Referans

Keywords

Frame of Reference; Temporal
Language; Spatial Language;
Absolute (External) Reference

ZAMANSAL DİLDE DIŞSAL REFERANS*EXTERNAL REFERENCE IN TEMPORAL LANGUAGE***Ayda SEVİN**

Araş.Gör. Ankara Üniversitesi, DTCF, Dilbilim Bölümü;
sevin.ayda@gmail.com

Öz

Referans çerçeveleri, nesnelere arasındaki uzamsal ilişkileri belli bir perspektiften belirlemeye, tanımlamaya ve hesaplamaya yarayan zihinsel ve/ya dilsel koordinat sistemleridir (Bender vd. 2010: 286; Bender vd. 2012: 1; Bennardo 2004: 1; Majid vd. 2004: 108). Bunun için sağladıkları temel strateji, uzamda konumlanmak istenen bir nesnenin belli bir uzaklıkta bulunan ve ortamda öne çıkan diğer bir nesne seçmek, daha sonra da bu referans nesne üzerinden bir açı tanımlayarak bir arama alanı oluşturmaktır. Böylelikle, bir nesnenin konumu, diğerinininki üzerinden belirlenebilmiş olur (Levinson 2003: 67)

Evrensel olarak üç referans çerçevesi bulunduğu kabul edilmektedir (Levinson 1996, 2003; Levelt 1996; Tversky 1996): Görelî referans çerçevesi, konuşucunun bakış açısını ve yönelimini temel almaktadır ve başına-ayaklarına, vücudunun önüne-arkasına, sağına-soluna göre üç farklı doğrultuda olabilmektedir. İçsel referans çerçevesi, belli bir nesnenin ön-tanımlı içsel özelliklerini temel almakta ve eksenler bunlar üzerinden tanımlanmaktadır. Dışsal referans çerçevesinde ise, içinde bulunulan ortama ait belirgin özellikler eksenin doğrultusunu belirlemede kullanılmaktadır (Carlson-Radvansky ve Logan 1997: 412).

Temelde uzam alanıyla ilişkili olan 'referans çerçevesi' kavramını zaman alanına da uyarlayan çalışmalara alanyazında gittikçe daha çok rastlanmaktadır. Ancak bu çalışmalarda verilen dilsel örnekler son derece kısıtlıdır. Bu yazıda, söz konusu kısıtlılığın 'dışsal referans' alt türü için ne türden sorunlar ortaya çıkardığı ele alınmakta ve alternatif bakış açıları tartışılmaktadır.

Abstract

Frames of reference are cognitive and/or linguistic coordinate systems for identifying, describing and computing spatial relations between objects from a particular perspective (Bender et al. 2010: 286; Bender et al. 2012: 1; Bennardo 2004: 1; Majid et al. 2004: 108). The basic strategy they provide is to select a reference object, which is at a certain distance from the object to be located and then creating a search space by defining an angle via the reference object. In this way, the location of an object could be identified in terms of another object.

It is generally accepted that there are three universal frames of reference (Levinson 1996, 2003; Levelt 1996; Tversky 1996): A relative frame of reference is based on the perspective of the speaker and has three different axes according to the speaker's head-feet, front-back and right-left. An intrinsic frame of reference is based on the pre-defined intrinsic characteristics of an object, by means of which the axes are defined. An external frame of reference is based on salient properties of the present environment, which are used to identify the direction of the axis (Carlson-Radvansky ve Logan 1997: 412).

The studies that adapt the concept of 'frame of reference', which is originally related to the domain of space, to the domain of time are becoming more and more common in the literature. However, the linguistic examples provided in these works are very limited. This study addresses the types of problems related with the 'external reference' subtype, arising out of this limitation and discusses alternative perspectives.

1 Giriş

Referans çerçevesi [frame of reference] adı verilen bilişsel mekanizmalar, nesnelere arasındaki uzamsal ilişkileri belli bir perspektiften belirlemeye, tanımlamaya ve hesaplamaya yarayan zihinsel ve/ya dilsel koordinat sistemleridir (Bender, Beller & Bennardo, 2010, s. 286; Bender, Rothe-Wulf, Hüther, & Beller, 2012, s. 1; Bennardo, 2004, s. 1; Majid, Bowerman, Kita, Haun, & Levinson, 2004, s. 108).

Bunun için sağladıkları en temel strateji, uzamda konumlanmak istenen bir nesnenin belli bir uzaklıkta bulunan ve ortamda öne çıkan diğer bir nesne seçilmesi, daha sonra da bu referans nesne üzerinden bir açı tanımlanarak bir *arama alanı* [search domain] oluşturulmasıdır. Böylelikle, bir nesnenin konumu, diğerinin üzerinden belirlenebilmektedir (Levinson, 2004, s. 67).

X nesnesinin Y adı verilen bir yerde bulunması gibi önermeler basit uzamsal kavramlaştırmalardır ve zihinde koordinat sistemi gibi karmaşık bir yapı uyandırmazlar. Öte yandan, X nesnesi ile Y kerterizinin¹ uzam içinde belirgin bir şekilde ayrılabilir olduğu bir durum oluşması halinde, X'in Y'ye göre belli bir doğrultuda bulunuyor olması önem kazanır. Yani, X ile Y arasındaki ilişkide açısal bir belirleme yapma ve bunu sağlayabilecek bir koordinat sistemi kullanma gerekliliği doğar. İşte bu nedenle, koordinat sistemleri veya referans çerçeveleri, navigasyondan kültürel çevrelerin tasarlanmasına, gözlerimizi veya uzuvlarımızı hareket ettirmemizden evrene dair bilimsel modellerin oluşturulmasına değin pek çok insan düşüncesi ve ediminde çok önemli bir rol oynamaktadır (Levinson 2004, ss. 2-3).

Evrensel olarak üç referans çerçevesi bulunduğu kabul edilmektedir (Levinson 1996, 2003; Levelt 1996; Tversky 1996): Göreli referans çerçevesi, konuşucunun bakış açısını ve yönelimini temel almaktadır ve başına-ayaklarına, vücudunun önüne-arkasına, sağına-soluna göre üç farklı doğrultuda olabilmektedir. İçsel referans çerçevesi, belli bir nesnenin ön-tanımlı içsel özelliklerini temel almakta ve eksenler bunlar üzerinden tanımlanmaktadır. Dışsal referans çerçevesinde ise, içinde bulunulan ortama ait belirgin özellikler eksenin doğrultusunu belirlemekte kullanılmaktadır (Carlson-Radvansky ve Logan 1997: 412).

Başlangıçta yalnızca uzam alanı ile ilişkilendirilen referans çerçevelerinin, yani *uzamsal referans çerçevelerinin* (URÇ) iki kapsamlı tanımlamasından biri Stephen Levinson (1996, 2003) tarafından ortaya konulmuştur. Levinson'ın ardından Leonard Talmy (2000) bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele almış, yalnızca referans çerçevelerini değil, bunların kurucu öğelerini ve çerçevelerle kurdukları ilişkileri de kapsamlı olarak değerlendirmiştir. Bir başka deyişle, Talmy, uzamsal

¹ 'Point of reference' bu metinde 'kerteriz' olarak Türkçeye çevrilmiştir.

ilişkileri kodlayan dilbilgisel araçların, Konumlayan² (Ky) ve Konumlanan'ın³ (Kn) hangi geometrik özellikler ve ayrımlar üzerinden kavramsallaştırılmasına olanak tanıdıklarını; ayrıca, Kn ve Ky(ler) arasındaki olası ilişkilendirmeleri sınıflandırmıştır.

Ancak, URÇ'leri zaman alanına uyarlayan daha sonraki çalışmaların hepsinin (ör. Bender vd. 2010, 2012; Kranjec 2006; Tenbrink 2011; Zinken 2010), Talmy'nin (2003) değil, Levinson'ın (1996, 2003) sınıflandırmasını temel aldıkları görülmektedir. Oysa dil verisine bakıldığında, Levinson'ın sınıflandırmasına kolaylıkla uymayan veya tartışmalı olan kimi örneklere rastlanmaktadır.

Bu çalışmada, referans çerçevelerinin mutlak veya dışsal⁴ adı verilen alt-türünün zaman alanına ne şekilde uyarlandığı anlatıldıktan sonra, bu türden sorunlu örnekler, Talmy ve Levinson'ın sınıflandırması bağlamında ele alınmaktadır. Daha sonra, bu aşamada karşılaşılan sorunlara dikkat çekilmekte ve bunların ne şekilde değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin öneriler sunulmaktadır.

2 Uzamda Dışsal Referans

Bir referans çerçevesinden bahsedebilmek için, her şeyden önce üç unsurun varlığına ihtiyaç duyulmaktadır: Bir *konumlanan*, bir *konumlayan* ve *dikey* (yukarı-aşağı) ile *yatay eksenlerin* (ön-arka ve sağ-sol) kesiştikleri bir *başnokta*⁵ [origin/origo]. Yalnızca *görelî* referans çerçevelerinde, zemin işlevi gören nesnenin yanı sıra ayrı bir *bakış açısı* veya *perspektif*⁶ de kullanılabilir. Ayrıca, herhangi bir referans çerçevesinde mutlaka bir açı ve koordinat bilgisi olması gerekmektedir. Bunun nedeni, referans çerçevelerinde önemli olanın Kn ve Ky'nin arasındaki ilişkinin topolojik değil, açısal olmasıdır (Bender vd., 2010, s. 287).

Topoloji, biçimsel bir dönüşüm veya bozulma durumunda sabit kalan, yani, metrik açının ve uzaklığın yok olmasında dahi korunan özelliklerin ele alındığı bir geometri alanıdır (Bender vd., 2010, s. 71). Örneğin, bir küre ile bir küp topolojik olarak

² Konumlayan (Ky): uzamsal çerçeveye bağlı sabit bir yeri olan, Kn'nin yolunun, yerinin ya da yönünün belirlenmesini sağlayan referans nesne

³ Konumlanan (Kn): uzamda konumlanmak istenen, yolu, yeri ya da yönü değişken olarak algılanan, hareketli ya da hareket ettirilebilen nesne)

⁴ Bu çalışmada, aşağıda gerekçelendirilmiş olan nedenlerden ötürü 'dışsal' ifadesi tercih edilmiştir.

⁵ Koordinat sisteminin çıkış veya başlangıç noktası

⁶ Bakış açısı yalnızca 'görelî' çerçevelerde bulunmakta olup, bu türden referansta başnokta konuşucunun konumu ve/ya bakışı olmaktadır.

birbirlerine denktirler. Ancak bu terimin uzamsal dil alanında kullanımını daha farklı olduğundan, yanıltıcı olabilmektedir. Terim bu alanda daha farklı bir anlam kazanmış, iki nesne arasında fazla mesafenin olmadığı, *yakınlık*, *sıralılık*, *içerme* ve *devamlılık* gibi ilişkilere gönderimde bulunmaya başlamıştır (Herskovits, 1986). Bunlar açılara veya koordinatlara ilişkin bir bilgi vermediklerinden, gösterdikleri uzamsal ilişkiler de referans çerçevelerinkilerden farklıdır.

Referans çerçevelerinde açısal ilişkinin belirlenebilmesi için, nesnelere arası uzaklıkları tanımlayan *ölçekler* [scale]; her bir eksenin aşağı-yukarı, ön-arka, sağ-sol düzlemlerinden hangisine karşılık geldiğini belirleyen *doğrultular* [orientation]; ve her eksenin bitiş noktasını belirleyen *yönler* [direction] de bulunmaktadır (sağ-sol ekseninde hangi tarafın bitiş noktası olacağı gibi). Öte yandan, bu parametrelerin hiçbiri sabit değildir ve bilgi kaynağının ne olduğuna göre, uzam içinde başnoktanın etrafında döndürülmeleri mümkündür. Böylece, yani başnoktanın nerede bulunduğu ve nereye doğru yöneldiğine bağlı olarak, farklı referans çerçeveleri ortaya çıkmaktadır (Bender vd., 2010, ss. 286-87; Carlson-Radvansky & Logan, 1997, s. 412).

Bu yazının konusu olan ‘dışsal referans çerçevesi’ (DRÇ) teriminin kullanımlarından biri, doğrudan doğruya yer çekiminin dikey eksenindeki belirleyiciliğine gönderimde bulunmaktadır. Öyle ki, etrafımızdaki varlıkları genel olarak olağan dik duruşlarında ve kendimiz de olağan dik duruşumuzda bulunurken algılarız; ki bu dik duruşu belirleyen şey, yer çekimidir. Bu nedenle de, dikey ekseninde İRÇ (yani nesnelere olağan dik duruşları), GRÇ (yani dik bir duruş halindeki insan algısı) ve DRÇ (yani yer çekimi ile belirlenen eksen) birbirleriyle tamı tamına örtüşebilmektedir (Levinson, 2004, s. 75). Dolayısıyla da, dikey eksenindeki tanımlamalar kültürler arası farklılıklardan muaf olabilmektedir. Öte yandan, Levinson, her ne kadar bu kadar basit olmasa da, DRÇ’lerin benzer bir şekilde yatay eksene de uyarlanabileceğini göstermektedir.

Yatay ekseninde, tamamen uzlaşımalsal olarak belirlenen bir takım sabit kerterizler ya da referans noktaları veya ana yönlerden faydalanarak DRÇ’ler oluşturmak mümkündür. Örneğin, rüzgarlar, yıldızlar, dağ eğimleri, sahil şeritleri, kara-deniz eksenleri, akarsu yolları vb., çeşitli kültürlerde bu amaçla kullanılan doğal oluşumlardır (Levinson, 2004, ss. 90-91). Ancak bu noktada önemli olan, her ne kadar ‘doğal’ da görünseler, bunların nihayetinde uzlaşımalsal referanslar olmalarıdır. Çünkü burada söz konusu olan, tüm bu sabit kerterizlerin -tıpkı ana

yönler gibi- aslında birer soyutlama olması ve hiçbir şekilde İRÇ'lerdeki gibi bu doğal oluşumların içsel özelliklerine dayalı olmamasıdır.

Burada, alanyazında çoğunlukla değinilmeyen ve DRÇ'lerin tam olarak neye karşılık geldiğinin yanlış anlaşılmasına neden olan önemli bir noktadan söz edilmelidir. Levinson bu referans çerçevesini tanımlarken, DRÇ'nin oldukça baskın olduğu, hatta bazen tek referans çerçevesi olarak kullanıldığı çeşitli Orta Amerika, Yeni Gine, Avustralya ve Nepal dillerini göz önünde bulundurmaktadır. Bu türden bir dil sistemini kullanan kişilerin kendi oryantasyonlarını devamlı olarak belli kerterizleri temel alarak korumaları gerekmektedir; bununla birlikte, nesnelere konumlarını kendi konumlarına hiçbir referans vermeksizin tanımlayabilirler. Bilişsel olarak bunu nasıl yapabildikleri tam olarak bilinmese de, çok güçlü bir navigasyon algısına sahip oldukları ve içsel bilgilerini sürekli olarak çevresel ipuçları ile çapraz-sınamaya tabi tuttıkları tahmin edilmektedir (2003, s. 48). Levinson bu bağlamda şöyle demektedir:

Şüphesiz ki, bu türden sistemlerin çoğu doğal geçişler (dağ eğimleri, yaygın olan rüzgarların yönleri, nehir havzaları, göksel açılar vs.) üzerinden yapılan soyutlamalar ve damıtmalardır. Dolayısıyla, [kullandıkları] 'ana yönler', bizim 'kuzey', 'güney', 'doğu' ve 'batı'mızla ilgisi bile olmaksızın veya aslında bunlardan çeşitli açısız sapmalar göstererek, sabit kerterizlerle bir arada bulunabilirler (2003, s. 48).

Alanyazında Levinson'ın yukarıdaki paragrafındaki örnekler sıklıkla alıntılanmakta ya da benzer örnekler verilmekte, ancak bu sırada arka planda vermiş olduğu farklı dillere ait bilgiler ve bunlarla ilgili gözlemlerden bahsedilmediği için, indirgemeci sonuçlara varılmasına neden olabilecek betimlemelerde bulunulabilmektedir (bkz. Bender vd., 2014, s. 349; Bender vd., 2006, s. 221; Kranjec, 2006, s. 448; Zinken, 2010, s. 10).

Dikkat edilecek olursa, tüm bu örneklerdeki referans noktaları, evrensel olarak kabul edilmiş ana yönlerden sapmalar gösterse de, sonuç olarak tıpkı ana yönler gibi işlev görmektedirler. Bu da, DRÇ kavramının çeşitli anlam belirsizliklerine yol açmasına neden olabilmektedir. Öyle ki, kültürel bir uzlaşım yoluyla yer-yön belirlemede kullanılan doğal oluşumlar içsel özelliklerinden soyutlanmaz iseler, ana yönler ile denk olan işlevleri ortadan kaybolabilmektedir (Levinson, 2004, s. 49). Örneğin *yokuş yukarı/aşağı*, *nehirin akış yönünde/akış yönüne ters* gibi kavramsallaştırmaların sözcüksel ya da dilbilgisel karşılıkları, İRÇ ya da GRÇ'lere de

karşılık gelebilir: Yokuşun başının ve sonunun, nehrin başının, sonunun ve akış yönünün, yokuş olmanın ve nehir olmanın içsel niteliklerine göre belirlenmesi; ya da bu doğrultuların bir kişinin bulunduğu yere göre belirlenmesi gibi. Oysa DRÇ'lerde esas olan, bu doğal oluşumların buldukları yerlerin ve niteliksel özelliklerinin tamamen soyutlanması ve uygun hesaplamalar yapıldığında (bilinen ana yönlerden sapmalar olsa dahi, uzlaşımsal değişmezliklerinin bu sapmaları sabit kılmasına bağlı olarak), örneğin bir pusula aracılığıyla tayin edilebilir olmalarıdır.

Sonuç olarak, Levinson'ın sınıflandırmasına göre DRÇ'lerin dilsel karşılıkları, üyeleri K_n ve K_y olan, başnoktası daima sabit yönlerle bağlı koordinat sistemlerinden oluşan ikili ilişkilendirmelerdir. Daha açık ifade etmek gerekirse, DRÇ'ler her şeyden önce iki nesne (K_n ve K_y) arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır; bu nedenle 'ikili' ilişkilendirmelerdir. Ayrıca, DRÇ'de koordinat sisteminin merkezi K_y olsa dahi, sistemin yönelimini belirleyen, uzamsal olarak K_y 'nin alanının dışındaki bir saha ya da bu sahada bulunan bir referans noktasıdır. Bu saha ya da nokta, K_n , K_y ve bunların içsel özelliklerinden ya da izleyicinin/konuşucunun konumundan tamamen bağımsızdır (Levinson, 2003, s. 48). Örnek olarak verilebilecek tipik örüntüler, "x doğudadır" ya da "x y'nin doğusunda/batısında/kuzeyinde/güneyindedir"dir.

Öte yandan, Talmy, DRÇ'ye ilişkin farklı bir bakış açısı sunmakta ve *saha-temelli* [field-based] olarak adlandırdığı bu sistemde, temel yönleri, yani yeryüzünü temel alan referansın dışında, bir *sıranın yönlülüğünün* de temel alınabileceğini öne sürmektedir (Talmy, 2003, s. 212). Örneğin, "Banka kuyruğunda Ali Ayşe'nin önündeydi" tümcesinde, sıranın doğrultusu vazgeçilmez bir referans noktası durumunda olup, birincil K_y olan Ayşe'nin konumunu da kapsamaktadır. Yani, Ali'nin Ayşe'ye göre önde olması, aslında sıranın yönlülüğü üzerinden tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Talmy saha-temelli referans çerçevelerinin sınıflandırmasındaki yerini 'kapsayıcı bir ikincil referans nesne içerenler' olarak belirlemektedir (Talmy, 2003, s. 213). Hatırlanacak olursa, Levinson'da iki K_y bulunan tek çerçeve 'görelî' olmaktadır. Ancak Talmy'nin bakış açısına göre, DRÇ de iki K_y içermektedir.

Talmy'nin Levinson'dan diğer bir farkı da, yukarıda anlatılmış olan bütün referans türlerini kesiştiren genellemelere gitmiş olmasıdır. Ona göre, *yeryüzü-temelli*, *sıra-temelli* ve *konuşucu-temelli* sistemler bulunmakta ve bunlar tüm referans çerçevelerini kapsamaktadır. Örneğin, *yeryüzü-temelli* bir sistemde, yeryüzü ve

ilişkili referans çerçevesi, Kn'yi konumlamak için *Ky-temelli* bir tür sistem olarak kullanılabilir. Talmy'e göre aşağıdaki örnekteki 'doğu', tümcenin tek Ky'si olduğu için, Ky-temelli bir referans çerçevesi sunmaktadır ve yeryüzüne ilişkin koordinatları temel almaktadır (Talmy, 2003, s. 213). Oysa eğer bu örnek Levinson'a göre incelenecek olsaydı, sunduğu çerçeve mutlak olarak kabul edilecekti.

Örnek 1) Doğuya doğru gittim.

Elbette, Ky-temelli bir sistemden bahsedebilmek için, Ky'nin tümcedeki tek Ky olmanın dışında, içsel özelliklerine dayalı bir referans yapılmış olması gerekliliği de bulunmaktadır. Bu anlamda, Talmy'e göre dünya asimetric bir geometriye ve birbirinden ayrı olarak algılanabilir bölümlere sahip bir zemin olduğu için, burada 'doğu' dünyanın içsel özelliklerini temel alan bir referans olarak kabul edilebilmektedir (Talmy, 2003, s. 202).

Yine *yeryüzü-temelli* bir sistemde, yeryüzü ve ilişkili referans çerçevesi *saha-temelli* bir tür sistem olarak da kullanılabilir. Talmy'e göre aşağıdaki örnekteki 'doğu'nun kullanımı yeryüzü-temelli bir referans oluşturduğu için, Ankara'yı kapsayan ikincil bir Ky durumundadır (Talmy, 2003, s. 213).

Örnek 2) Ankara'dan doğuya doğru gittim.

Eğer Örnek (2) Levinson'ın bakış açısından ele alınacak olsaydı, ana yönlerden 'doğu'nun kullanımı bu örneğin mutlak bir çerçeve olarak sınıflandırılmasını gerektirecekti. Öte yandan, bu aynı zamanda birincil Ky olan Ankara'nın denklemden çıkarılmasını gerektirecekti; çünkü Levinson'a göre mutlak sistemlerde yalnızca ikili bir ilişki kodlanmaktadır.

Benzer şekilde, *sıra-temelli* bir sistem de, hem *Ky-temelli* hem de *saha-temelli* olarak işlev görebilmektedir. Aşağıda, Örnek (3)'te 'sıra' tek Ky olduğu için burada Ky-temelli bir sistem söz konusudur. İkinci örnekte ise, 'sıra', Ahmet'i kapsayan ikincil bir Ky olduğundan, burada saha-temelli bir sistem söz konusudur.

Örnek 3) Ayşe sıranın önüne doğru ilerledi.

Örnek 4) Ayşe sırada Ahmet'in önünde.

Yukarıdaki ilk örnek Levinson açısından incelendiğinde, 'ön' kavramı 'sıra'nın içsel geometrisine göre belirlendiğinden, burada içsel bir referanstan bahsedilmektedir.

Yani, Talmy ile Levinson arasında terminoloji hariç herhangi bir fark bulunmamaktadır. Öte yandan, ikinci örneğe baktığımızda, Levinson'a göre Ayşe'nin konumu Ahmet'in bedeninin içsel özelliklerine göre belirlenmektedir ve bir Ky ile bir Kn'den oluşan ikili bir ilişki söz konusudur. Ancak, dikkat edilecek olursa, eğer Ahmet sırada yanına ya da arkasına dönük bir şekilde duruyor olsa, bu durumda Ayşe ya sıranın dışına çıkacak ya da sıranın arkasında olmuş olacaktır. Dolayısıyla, sıranın yönlülüğünün bu çerçevede herhangi bir etkisi olmadığını söylemek mümkün değildir ve aslında burada iki Ky'nin yer aldığı üçlü bir ilişki bulunmaktadır.

3 Zamanda Mutlak (Dışsal) Referans

Uzamsal referans çerçevelerini (URÇ) zaman alanına uyarlamaya yönelik çalışmalar on yılı aşkın süredir yürütülmektedir (Bender vd., 2014, s. 350). Ne var ki, bunların bir kısmı yalnızca uzamdan zamana aktarılan metaforik kullanımları ele almakta olup, (ör. Moore, 2004, 2006, 2011; Nuñez & Sweetser, 2006) referans çerçevesi kavramına yapmış oldukları gönderimler genel olarak gösterimsel [deictic] bir merkeze sahip olup olmama ayrımından öteye gitmemektedir. Bir başka deyişle, bu çalışmalarda referans çerçevelerine ilişkin olarak yapılmış uzamsal sınıflandırmalar ayrıntılı bir şekilde zaman alanına uyarlanmamış, yalnızca birtakım metaforları açıklamakta kısaca değinilmişlerdir. Bunların dışında kalan çalışmaların kısıtlılığı ise, ele aldıkları örneklerin, *önce-sonra*, *ileri-geri* gibi, olaylar arasındaki ardışıklık ilişkilerini en basit haliyle gösteren zamansal ifadelerden öteye gitmemeleridir. Dahası, giriş bölümünde de değinilmiş olduğu üzere, alanyazında uzam alanından zaman alanına Talmy'nin sınıflandırması üzerinden uyarlama yapan hiçbir çalışma bulunmamaktadır.

DRÇ'nin dildeki zamansal karşılığının (zDRÇ) olay zamanlarının takvim sistemlerine göre (gün, hafta, ay, yıl vs. gibi) belirlenmesi ve bu şekilde ifade edilmesine denk düştüğü genel olarak kabul edilmektedir (ör. Bender vd., 2006, 2010; Evans, 2013). Bu bağlamda da, yani olayların içsel özelliklerinden ya da konuşucuların bakış açısından bağımsız takvim sistemleri temel alındığı için, bu türden ifadelerin olayların zaman içindeki konumunu 'mutlak' referans yoluyla belirledikleri öne sürülmektedir.

Bender vd., bunun evrensel, tam bir mutlakiyet olmadığına, çünkü nihayetinde kültürel uzlaşımına dayandığına; öte yandan, bu durumun aslında URÇ'ler için de geçerli olduğuna dikkat çekmektedir (2005, s. 222). Yani, her ne kadar farklı takvim

sistemlerinin aslında mutlak olmayan çeşitli başlangıç noktalarına dayandığı (ör. İsa'nın doğumu) ve dolayısıyla kültürel uzlaşımlar oldukları söylenebilecek olsa da, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, sabit kabul edilen referans noktaları ve hatta ana yönler bile bu anlamda mutlak değildir. Bu bakımdan, uzamsal ya da zamansal sistemlerin mutlak olmasından bahsederken, 'görece' bir mutlaklıktan, yani genel geçer de olsa, doğa yasası olmayan bir kabulden bahsedilmektedir. İşte bu nedenle, alanyazında kimi yazarlar tarafından da tercih edilen dışsal [external] ifadesinin mutlak sistemler için daha uygun bir karşılık olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak, tıpkı uzamsal karşılığında olduğu gibi, *zamansal dışsal referans çerçevesi* (zDRÇ) de yine bir Kn ile bir Ky arasındaki ilişkiyi, Ky'nin alanının dışındaki bir saha ya da burada bulunan dışsal bir referans noktası üzerinden tanımlamaktadır. Tek fark, burada Kn ile Ky'nin birer nesne değil, birer *olay* olmasıdır. Ve yine uDRÇ'de olduğu gibi, zDRÇ'de de, Ky'nin kendisinin içsel özellikleri ile konuşucunun bu iki olaya göre nerede konumlandığının hiçbir önemi yoktur (Bender vd., 2010, s. 290).

Tartışma

Belli başlı dilsel örnekler üzerinden bir inceleme yapıldığında, olayların takvim sistemlerini temel alarak konumlandırılması halinde bunlarda doğrudan doğruya dışsal referans bulunduğunu öne sürmeyi güçleştirmektedir. Söz konusu güçlük yukarıda bahsedilmiş olan 'mutlakiyet' tartışması ile herhangi bir şekilde ilişkili değildir ve aşağıda örneklerle birlikte açıklanmaktadır.

Örnek 5) 1995'ten beri burada çalışıyorum.

Yukarıdaki örnekte, Kn 'çalışma olayı'dır. '1995 yılı', Kn'nin başlangıcını gösteren bir Ky'dir. Ayrıca, eylemin konuşma zamanında da sürüyor olmasını gerektiren 'beri' ilgecinin kullanımıyla, ikincil bir Ky, yani 'şu an'ın kendisi de devreye girmekte ve zamanda konumlandırma işlevi görmektedir. Bu doğrultuda, çalışma eyleminin zaman içindeki konumu, iki Ky arasındaki aralık, yani '1995 yılı ile konuşma zamanı aralığı' olmaktadır. İkinci Ky olan konuşma zamanı bir bitiş noktasını temsil etmemekte ve hatta olayın hala devam etmekte olduğunu göstermekle birlikte, olayın sonlanması potansiyel olarak mümkündür. Örneğin bu tümce *ama artık emekliliğimi isteyeceğim* şeklinde devam edebilir.

Levinson ve Talmy çalışmalarında yalnızca URÇ'leri ele almıştır. URÇ'leri zamana uyarlayan çalışmaların hepsi de Levinson'ın çalışmasını takip etmiştir. Bunlardan hareketle, yukarıdaki örnekte takvim sistemine dayalı bir Ky (1995) bulunduğu için, burada en azından bir zDRÇ olduğunu söylemek ilk bakışta doğrudan bir sonuç gibi görülebilmektedir.

Bununla birlikte, *beri* ve zorunlu kıldığı sürerlik görünümü (*1995'ten beri burada çalıştım) ile işaretlenmiş olan 'şu an' üzerinden bir değerlendirme yapacak olursak, ve eğer konuşma zamanını, yani kişinin bakış açısını çerçevenin başnoktası olarak kabul edecek olursak, dışsal bir referanstan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Bir başka deyişle, eylemin başlangıç noktası ve devamlılığı, konuşucunun bakış açısı üzerinden tanımlanıyorsa, burada görelî bir çerçeveden söz etme gerekliliği doğmaktadır. Ancak, başlangıç noktasının kişinin bakış açısı mı yoksa 1995 yılı mı olduğu hakkında kesin bir yargıya varabilmek için, ayrı bir çalışma kapsamında anadili konuşucularının algılarını sınamak gerekmektedir.

Her durumda, eğer bu örneği Levinson'ın bakış açısını zamana uyarlayan çalışmalar üzerinden ele alacak olursak, burada ya hem dışsal hem de görelî çerçevelerin, ya da iki çerçevenin birden bulunduğunu söylememiz gerekmektedir. Oysa bu örneğe iki referans çerçevesinden ziyade iki Ky içermesi üzerinden bir yorum getirmek daha uygun olabilir; ki ne Levinson, ne de onu zaman alanına uyarlayan çalışmalarda bu türden durumlara ilişkin herhangi bir çözümleme yapılmamıştır. Bu nedenle, Kn'nin iki adet Ky ile konumlandırıldığı durumları da göz önünde bulundurmuş olan Talmy'nin sınıflandırmasının temel alınmasının daha uygun olacağını düşündürmektedir.

Dikkat edilecek olursa, Örnek (5), yukarıda verilmiş olan uzamsal Örnek (2) ile benzerlik göstermektedir:

Örnek 2) Ankara'dan doğuya doğru gittim.

Hatırlanabileceği üzere, Talmy'e göre bu örnekte saha-temelli referans bulunmaktadır ve 'doğu' Ankara'yı kapsayan ikincil bir Ky'dir. 'Doğu'nun Ankara'yı kapsıyor olmasının nedeni, temel yön kullanımı ile yeryüzünün asimetrisine dayalı bir referans yapıyor olması ve bunun Ankara'nın konumundan daha genel, bu konuma da dayanak oluşturan bir referans olmasıdır. Ayrıca, aşağıda yeniden gösterilen 4. örnek hatırlanacak olursa, 'sıra' da ikincil bir kapsayıcı referanstır;

ancak 2. örnekten farklı olarak, tümcede dilsel olarak ifade edilmiş olması gerekmemektedir.

Örnek 4) Ayşe (sırada) Ahmet'in önünde.

Bu açıdan bakıldığında, *1995'ten beri burada çalışıyorum* örneğinde de saha temelli bir çerçeve bulunduğu öne sürülebilir mi? Ayrıca, burada saha temelli bir çerçeveden bahsedilmesi halinde, kapsayıcı nitelikte olan ikincil Ky '1995' yılı mı yoksa 'şu an' mı olacaktır? Bu sorulara doğrudan bir cevap vermek mümkün gözükmemektedir. Belki, geçmiş-şimdi-gelecek ayrımının insan için psikolojik önemi göz önünde bulundurulduğunda, örnekteki tümcenin uyandırdığı geçmiş ve şu an algısının zamandaki herhangi bir nokta veya belli bir sürenin uzlaşım sal bir sisteme göre belirlenmesinden daha temel olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda, Evans, zamanın *geçici* olmasının ve bu geçiciliği deneyimleyişimizin zamanı uzamdan ayıran en temel fark olduğunu savunmakta, bunun da ötesinde, geçiciliğin ZRÇ'lerin de ayırt edici özelliği olduğunu öne sürmektedir. Evans'a göre zamanın geçiciliğinin üç farklı türü bulunmaktadır. Bunlar, *süre*, *ardışıklık* ve *yöne bağımlılık* [duration, succession, anisotropicity] (2013, s. 66). Geçicilik türleri ve oluşturdukları deneyimler aslında birbirleriyle bağlantılı olarak işlemekte ve bunların kümülatif etkisi insanın zamana ilişkin deneyimini oluşturmaktadır (2013, s. 67).

Geçicilik türlerinden *yöne bağımlılık*, şu ânın gösterimsel algısıyla bağlantılı olan gelecek ve geçmiş ayrımıyla ilişkilenerak ortaya çıkmaktadır (Evans, 2013, s. 67). Bu bakış açısıyla 5. örneğe dönülecek olursa, burada hangi referans çerçevesinin olduğuna dair alternatif bir çözümlenme daha yapılabilir: Zamanın yöne bağımlı ve dolayısıyla çizgisel oluşuna bağlı olarak, tıpkı bir 'sıra' gibi işlediğini söylemek mümkündür. Yani, 1995 yılının konuşma zamanına göre geçmişte, konuşma zamanının 1995 yılına göre gelecekte olması (ön ve arkanın zamansal karşılığı olan önce ve sonra gibi), dilsel olarak ifade edilmemiş olan sıra-temelli bir çerçevenin varlığını gösteriyor olabilir. Bir başka deyişle, *1995'ten beri burada çalışıyorum* tümcesinde Kn yalnızca Ky'lere göre değil, aynı zamanda dışsal bir referans olan zamanın yöne bağımlılığına göre konumlandırılmaktadır. Bu durumda, 1995 ile şimdiki zaman aralığı ile verilen sürenin tek bir Ky, zamanın yönlülüğünün ise diğer bir dışsal Ky olduğu; örnek bu şekilde yorumlandığında ise, sıra-temelli ve dışsal bir çerçeveye sahip olduğu da öne sürülebilir.

Ne var ki, böylesi bir bakış açısını kabul etmek de, beraberinde, zaman söz konusu olduğunda her durumda sıra-temelli bir referansın varlığının bulunuyor olduğunu da kabul etmeyi gerektirmektedir. Diğer bir deyişle, ZRÇ'lerin hepsinde gömülü bir sıra-temelli çerçeve bulunduğu, önvarsayımsal olarak kabul edilmelidir. Bu da, ZRÇ'lerin hepsinin ve öğelerinin arasındaki ilişkilerin yeniden sınıflandırılmasını gerektirebilir.

Sonuç

Uzam alanının referans çerçeveleri üzerinden zaman alanına uyarlanmasında bir takım güçlüklerle karşılaşılabilir: 1) Zamanın takvim sistemlerine göre belirlenmesi ve ifade edilmesi, her zaman doğrudan doğruya dışsal bir referans çerçevesine denk düşmeyebilir. 2) Zamansal referans çerçeveleri ve öğeleri arasındaki ilişkiler, uzamsal karşılıklarındaki kadar açık olmayabilir. 3) Referans çerçevelerine başvuru dilsel kullanımlarda çerçevenin türüne ilişkin bir belirleme yapmak için, anadili konuşucuları ile daha detaylı algı deneyleri yapmak gerekmektedir.

Kaynaklar

- Bender, A., Bennardo, G., & Beller, S. (2006). Spatial frames of reference for temporal relations: A conceptual analysis in English, German, and Tongan. B. G. Bara, L. Barsalou, & M. Bucciarelli (ed.), *Proceedings of the 27th annual conference of the Cognitive Science Society* (ss. 220–225). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum
- Bender, A., Beller, S., & Bennardo, G. (2010). Temporal frames of reference: conceptual analysis and empirical evidence from German, English, Mandarin Chinese and Tongan. *Journal of Cognition and Culture*, 10(3), ss. 283-307. doi:10.1163/156853710x531195
- Bender, A., Rothe-Wulf, A., Hüther, L., & Beller, S. (2012). Moving forward in space and time: how strong is the conceptual link between spatial and temporal frames of reference? *Frontiers in Psychology*, 3:486, ss. 1-11. doi:10.3389/fpsyg.2012.00486
- Bender, A., & Beller, S. (2014). Mapping spatial frames of reference onto time: a review of theoretical accounts and empirical findings. *Cognition*, 132(3), ss. 342-382. doi:10.1016/j.cognition.2014.03.016

- Bennardo, G. (2004). Linguistic untranslatability vs. conceptual nesting of frames of reference. K. Forbus, D. Gentner, & T. Regier (ed.) *Proceedings of the Twenty-Sixth Annual Conference of the Cognitive Science Society*. (ss. 102-107). New York: Lawrence Erlbaum.
- Carlson-Radvansky, L. A., & Logan, G. D. (1997). The influence of reference frame selection on spatial template construction. *Journal of Memory and Language*, 37(3), ss. 411-437. doi:10.1006/jmla.1997.2519
- Evans, V. (2013). *Language and time: a cognitive linguistic approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herskovits A. (1986). *Language and spatial cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kranjec, A. (2006). Extending spatial frames of reference to temporal concepts. *Proceedings of the 28th Annual Conference of the Cognitive Science Society*. (ss. 447-52). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Levelt, W. H. (1996). Perspective taking and ellipsis in spatial descriptions. P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel & M. F. Garrett (ed.) *Language and Space*. (ss. 77-108). Cambridge, MA: MIT Press.
- Levinson, S. C. (1996). Frames of reference and Molyneux's question: crosslinguistic evidence. Bloom, P., Peterson, M.A., Nadel, L. & Garrett, M.F. (ed.), *Language and Space*. (ss. 109-169). Cambridge, MA: MIT Press.
- Levinson, S. (2003). *Space in language and cognition: explorations in cognitive diversity*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511613609.003.
- Levinson, S. C. (2004). *Space in language and cognition: explorations in cognitive diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Majid, A., Bowerman, M., Kita, S., Haun, D. & Levinson, S. (2004). Can language restructure cognition? the case for space. *Trends in Cognitive Sciences*, 8(3), ss. 108-114. doi: [10.1016/j.tics.2004.01.003](https://doi.org/10.1016/j.tics.2004.01.003)
- Moore, K. E. (2004). Ego-based and field-based frames of reference in space to time metaphors. M. Achard & S. Kemmer (ed.), *Language, Culture, and Mind* (ss. 151-165). Stanford, CA: CSLI Publications.

- Moore, K. E. (2006). Space to time mappings and temporal concepts. *Cognitive Linguistics*, 17, ss. 199–244.
- Moore, K. E. (2011). Ego-perspective and field-based frames of reference: Temporal meanings of front in Japanese, Wolof and Aymara. *Journal of Pragmatics*, 43, ss. 759–776.
- Núñez, R. E., & Sweetser, E. (2006). With the future behind them: convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. *Cognitive Science*, 30, ss. 401–450.
- Talmy, L. (2003). *Toward a cognitive semantics*. Cambridge, MA: MIT.
- Tversky, B. (1996). Spatial perspective in descriptions. P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel & M. F. Garrett (ed.) *Language and Space*. (ss. 463-491) Cambridge, MA: MIT Press.
- Zinken, J. (2010). Temporal frames of reference. V. Evans & P. Chilton (ed.), *Language, Cognition and Space: The State Of The Art and New Directions*. (ss. 479-98). London: Equinox Publishing.